

Л. Л. Місінкевич
перший проректор Хмельницького
університету управління та права
доктор історичних наук, професор

УДК 94(477.44)

Увічнення пам'яті хмельничан обласним відділенням пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України»

У статті розглядається пошукова, організаційна та видавнича діяльність обласного відділення видавничого агентства «Книга пам'яті України» щодо увічнення загиблих хмельничан на фронтах Великої Вітчизняної війни, цивільного населення, яке стало жертвою фашистського геноциду та репресованих громадян Хмельниччини.

Ключові слова: воїни-визволителі, німецько-фашистські загарбники, фашистський геноцид, політичні репресії, реабілітація, пошукові загони.

Життя не тільки складне та багатогранне у своїх проявах, але й швидкоплинне. Кожне покоління залишає нащадкам конкретні наслідки своєї діяльності. Пізнання спадщини минулого – непросте завдання. Воно вимагає не тільки формального відтворення історичних подій, але й пояснень та уточнень багатьох суспільно-політичних процесів, які мали місце в Радянській Україні упродовж ХХ століття. Це революції та перевороти в колишній Російській імперії, національно-визвольні змагання, Велика Вітчизняна війна, голодомори та масово-політичні репресії 1920-х – початку 1950-х років, український визвольний та дисидентський рух, шістдесятництво, участь наших земляків у військових локальних конфліктах.

Мета цієї статті передбачає проаналізувати діяльність громадськості та науковців Хмельниччини у відтворенні скорботного мартирологу людських втрат, усіх без винятку верств населення наших співвітчизників для вивчення й осмислення великої людської трагедії минулого століття.

Початком цієї складної науково-пошукової роботи стала державна програма започаткована постановою Ради Міністрів Української РСР від 31 липня 1989 року за № 201 «Про організацію роботи, матеріально-технічне і фінансове забезпечення підготовки та видання республіканської, обласних та Київської міської Книги Пам'яті». Виконуючи рішення Ради Міністрів УРСР, обласний виконавчий комітет затвердив редакційну колегію з видання

обласної «Книги Пам'яті» у складі 25 осіб, залучивши до роботи представників партійних, профспілкових і комсомольських органів, рад ветеранів війни та праці, органів народної освіти, відділень Радянського фонду миру, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, військкоматів, творчих спілок та науковців. Роботу обласної редколегії очолив М. І. Мехеда – голова обласної ради ветеранів війни та праці, його заступниками стали В. Т. Олійник – секретар облвиконкому та М. О. Урсол – обласний військовий комісар, відповідальним секретарем редколегії був затверджений І. Х. Шиманський – завідуючий партійним архівом обкому компартії України.

У міських і районних радах народних депутатів також були сформовані редакційні комісії у складі 11 – 17 осіб, а при сільських та селищних органах самоврядування – комісії, до складу яких входили 7 – 11 представників для складання та перевірки списків загиблих воїнів у боях за Батьківщину в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років. Районні комісії стали об'єднуючою ланкою між обласною редакційною колегією та редакційно-видавничою групою, через які узагальнювались звернення та пропозиції місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, підприємств та громадян України щодо увічнення імен наших земляків, виявлених у ході пошукової роботи на території України та зарубіжних держав.

Для виконання практичних завдань з підготовки до друку «Книги Пам'яті» при обласній редакційній колегії була сформована робоча група у складі 5 осіб. Аналогічні групи із 2 – 3 осіб були утворені при міських і районних комісіях.

Після проголошення незалежності України активність пошукової роботи не уповільнилась. Активна позиція громадськості була високо оцінена Президентом України Л. М. Кравчуком, який надавав велике значення розпочатої роботи з увічнення пам'яті захисників Вітчизни та борців за свободу і незалежність держави. Своім Указом від 4 травня 1992

року він зобов'язав Українську редакційну колегію «Книги Пам'яті України» за участю наукових установ Академії наук України уточнити концепцію її діяльності відповідно до змін, що сталися в суспільно-політичному житті України та відкритих архівних документів. Рекомендувалось утворити координаційну раду, яка мала об'єднати зусилля громадськості для проведення пошукових робіт із встановлення імен загиблих, упорядкування військових кладовищ і пам'ятників та підготовки матеріалів до «Книги Пам'яті України».

На виконання Указу Президента України була прийнята постанова Кабінету Міністрів України, [1] за якою утворювалась координаційна рада, котра забезпечувала пошукову роботу з встановлення імен загиблих. Визначалася загальна структура історико-меморіальної серії «Книги Пам'яті України», що передбачала випуск таких видань: поіменних «Книг Пам'яті Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя», до яких заносилися виявлені в ході пошукової роботи на території України та зарубіжних держав імена воїнів, які загинули під час Великої Вітчизняної війни; поіменної зведеної «Книги Пам'яті України» про громадян, загиблих у воєнних конфліктах, у яких брав участь колишній Союз РСР; поіменних «Книг Скорботи Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя», на сторінках яких мали бути видрукувані прізвища цивільних громадян, полеглих внаслідок бойових дій під час гітлерівської окупації та на каторжних роботах у Німеччині.

Основну організаційну та пошукову роботу в регіонах проводили обласні редакційні колегії, перед якими ставились завдання назвати усіх полеглих поіменно, встановити, хто і де воював, оприлюднити скільки жителів кожного міста і села полягли в боях, особливу увагу звернути на безвісті пропавших громадян. Редакційні колегії виконували гуманне призначення – офіційне зняття підозри з тих, хто в перші місяці війни, коли фашистські полчища переможно рухалися вперед, потрапили у полон і

загинули від голоду, поневірянь і тортур у фашистських катівнях і концтаборах.

Перед пошуковцями «Книги Пам'яті України» ставилось завдання якомога більше зменшити кількість білих плям нашої воєнної історії, які непокоять наших співвітчизників. За цією концепцією були розроблені методичні рекомендації щодо подачі коротких біографічних відомостей про кожного, хто загинув на фронтах Великої Вітчизняної війни та пропав безвісті.

Хмельницька обласна редакційна колегія, працюючи над «Книгою Пам'яті», залучила широке коло громадськості області. У підготовці списків, пошуку даних про полеглих воїнів-земляків та встановлення імен визволителів з інших регіонів Союзу РСР, що поховані на території області, значну роботу провели сільські, селищні, міські та районні редакційні комісії «Книги Пам'яті», створені при відповідних радах народних депутатів. Особливу активність у цій справі проявили військкомати, ветеранські та профспілкові організації, вищі навчальні заклади, пошукові загони школярів, ентузіасти-науковці.

Особливо варто відмітити роботу редакційних комісій «Книги пам'яті Волочеського району», котрі спільно з райвійськкоматом, учительськими колективами шкіл і пошуковими загонами за час підготовки і складання зведеного поіменного списку розшукали 360 і встановили відомості майже на три тисячі полеглих воїнів земляків. Плідно працювали в цьому напрямі школярі Давидковецької середньої школи Хмельницького району. Ними було встановлено імена 225 воїнів-визволителів, похованих у братській могилі [2, с. 6].

Обласна редакційна колегія за три роки (з квітня 1995 по грудень 1997 роки) випустила 10 томів «Книга Пам'яті України». Хмельницька область», в яких у 22 зведених районних поіменних списках подані біографічні дані на 120 860 солдатів, сержантів, офіцерів, партизанів та підпільників – уродженців Хмельниччини, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної

війни, за винятком тих осіб, проти яких були переконливі докази співробітництва з ворогом. У заключному томі видання редколегія вмістила відомості про 9 408 воїнів-визволителів, загиблих під час звільнення області від німецько-фашистських загарбників.

Пошукова робота дозволила обласній редакційній колегії встановити кількісний склад уродженців області – учасників Другої світової війни, який склав 316 027 осіб. Серед них 42 569 червоноармійців, які перебували на службі в Червоній Армії до червня 1941 року; 248 806 – мобілізованих до Збройних сил колишнього Союзу РСР; 7 895 – направлених до винищувальних батальйонів; 17 346 громадян Хмельниччини, що брали участь у партизанському русі та антифашистському підпіллі, та 281 уродженець області служили в арміях інших держав, які воювали проти фашистських загарбників [2, с. 6; 3, с. 690].

Оцінюючи вагому роботу обласної редакційної колегії з випуску історико-меморіальної серії «Книга Пам'яті України» та зважаючи на необхідність виконання державної програми «Реабілітовані історією», яка визначалась постановами Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. за № 2256-ХІІ та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. за № 530 «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією» щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій [4, с.4], розпорядженням Хмельницької обласної державної адміністрації 23 березня 1998 р. на базі обласної редакційної колегії «Книга Пам'яті України» та обласної редакційно-видавничої групи редколегії «Реабілітовані історією» було утворено обласне відділення пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», до якого ввійшли відповідальні працівники облдержадміністрації, науковці, представники громадських і політичних організацій. Керівником агентства та головним редактором видання був призначений І. Х. Шиманський [5], а з 11 січня 2008 року агенцію очолив П. М. Воскобойнік [6].

У складі обласного відділення пошуково-видавничого агентства була сформована редколегія Хмельницького тому «Реабілітовані історією» та створена редакційно-видавнича група. На пошуково-видавниче агентство покладалась організація наукової, пошукової та видавничої роботи з питань підготовки і випуску «Книги Скорботи України» та книг обласного тому «Реабілітовані історією. Хмельницька область»[5].

Реалізуючи проект історико-меморіальної серії «Книга Пам'яті України», обласна редакційна колегія розпочала роботу з підготовки і випуску поіменних «Книг Скорботи», вшановуючи пам'ять цивільного населення, яке загинуло внаслідок бойових дій у роки гітлерівської окупації та на каторжних роботах у Німеччині.

Упродовж 2003 – 2005 років було видано чотири томи поіменної Книги Скорботи. У них подані короткі біографічні відомості про 37 522 особи цивільних громадян-жертв фашистського геноциду. Серед них 2 198 наших земляків були розстріляні чи живими спалені фашистами за зв'язок і допомогу партизанам та підпільникам, 665 – розстріляні як заручники, 364 – замучені та вбиті за антигітлерівську пропаганду і як радянські активісти, 3 260 – загинули під час бойових дій, 130 подолян м. Проскурова загинули від голоду, так як у місті панувало безробіття і заборона на продаж продуктів харчування, 4 107 наших земляків загинули чи померли на каторжних роботах у Німеччині. 26 978 загиблих жителів Хмельниччини були єврейської національності, яких розстріляли фашисти. Акти надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників дозволили обласній редакційній колегії встановити, що внаслідок військових дій та каральних акцій фашистські окупанти знищили 221 822 чоловіки, у тому числі близько 174 тисячі євреїв – жителів Хмельниччини і сусідніх областей та іноземних держав, яких привозили до м. Кам'янець-Подільського і там розстрілювали [7, с. 377 – 378].

Робота над серією книг «Реабілітовані історією» мала ввести в інформаційний обіг і оприлюднити раніше закриті для дослідників

документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів та відкрити можливості для наукового вивчення й узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної держави і пов'язаних з нею масових незаконних репресій. Передбачалося повернути українському народу забуті імена державних діячів, творців культури, вчених та тисяч громадян України, яких знищила тоталітарна система.

Працюючи над поіменними списками до «Книги Скорботи», працівники обласного відділення агентства Г. М. Бондар, О. О. Добровольська, І. О. Дусіна, П. В. Махнюк, О. П. Мевша, В. М. Пажинська, Л. Я. Попадюк, Д. І. Тимченко розпочали ретельне вивчення архівно-слідчих справ обласного управліннь СБУ та фонду державного архіву у Хмельницькій області про репресованих жителів Подільського краю в 1920 – 1950-х роках [8, с 10]. За розробленою програмою та методичними рекомендаціями щодо підготовки науково-документального видання, які були схвалені Головною редакційною колегією, [9] була розроблена та затверджена програма видання і структурний підхід до оформлення томів, які в п'яти розділах відображали як загальні, так і особливі місцеві події того часу. Для систематизації роботи з репресованим контингентом Головною редколегією була розроблена спеціальна уніфікована картка, котра характеризувала особу репресованого [10, с. 9 – 10] і формувала картотеку репресованих подолян. Створена картотека даних про громадян, які постраждали від політичних репресій, дають підстави стверджувати, що обсяг зібраних матеріалів на 59 596 осіб ще не завершений, адже з 2003 по 2007 роки картотека поповнилася на 17 045 осіб.

Формуючи картотеку репресованих подолян, редакційно-видавнича група обласної редколегії активно співпрацювала з обліково-довідковим підрозділом управління СБУ в Хмельницькій області, архівним відділом Управління МВС України та Державним архівом Хмельницької області,

обласними громадськими організаціями Всеукраїнського товариства політичних в'язнів, репресованих та членів їх сімей, добровільного культурно-просвітницького правозахисного благодійного осередку українського товариства «Меморіал» ім. В. Стуса. Діяльність редакційно-видавничої групи здійснювалась у постійному контакті з обласною, міськими і районними комісіями з відновлення прав реабілітованих. До підготовки матеріалів книги активно залучалися науковці-історики, правознавці та краєзнавці, соціологи, працівників правоохоронних органів, архівів, музеїв та бібліотек.

Робота над книгами тому “Реабілітовані історією. Хмельницька область” проводиться за постійної підтримки обласної державної адміністрації, обласної ради, які сприяють видавничій діяльності обласної редколегії та редакційно-видавничій групі у вирішенні питань підготовки видання.

Глибинні причини та наслідки політичних репресій відображенні у п'яти книгах «Реабілітовані історією. Хмельницька область» головним чином на численних документах Центральних державних архівів України, матеріалах фондів державних архівів Вінницької та Хмельницької областей та галузевого державного архіву Служби безпеки України м. Хмельницького. Архівні матеріали дозволили з'ясувати і розкрити перебіг політичних репресій у регіоні, відстежити відношення місцевих партійних, радянських, правоохоронних органів до репресивної політики, розкрити трагізм незаконно депортованих, ”розкуркулених”, закатованих у в'язницях, замордованих у ГУТАБі, відтворити страшну статистику терору на Хмельниччині.

У кожній книзі Хмельницького тому подаються спогади громадян, що постраждали від політичних репресій, та нариси про репресованих, які в період репресій проживали на території Хмельницької області. Вивчення архівних матеріалів уможливило визначити, що репресіями були охоплені всі соціальні верстви населення: чоловіки та жінки, робітники та селяни,

наукові та культурні діячі, працівники торгівлі, освіти та охорони здоров'я, студенти та діти.

У п'яти книгах оприлюднені матеріали щодо 46345 репресованих громадян Білогірського, Віньковецького, Волочиського, Городецького, Дунаєвецького, Деражнянського, Кам'янець-Подільського району та міста Кам'янець-Подільського, Красилівського, Ізяславського, Летичівського, Новоушицького, Полонського, Славутського районів, міста Хмельницького та Хмельницького району, які стали жертвами беззаконня за «політичними» статтями Кримінального кодексу УРСР або аналогічними статтями кримінальних кодексів союзних республік.

У списках подані відомості на уродженців Хмельниччини, репресованих за її межами, які були надані обласній видавничій групі офіційними архівними і державними установами, а також аналогічними редакційними групами держав СНД, на території яких наші земляки перебували свого часу в депортації, на засланні або відбували ув'язнення.

Опрацювавши облікові картки громадян, які зазнали політичних репресій, обласна редакційно-видавнича група згідно з вимогами методичних рекомендацій Головної редакційної колегії оприлюднила в алфавітному порядку довідки в розрізі районів та міст області, в яких містяться основні відомості про репресованих: прізвище, ім'я та по батькові, рік і місце народження, національність, освіта, останнє місце проживання, посада на час арешту, коли і ким репресований, форма репресій та термін покарання, яким органом і коли реабілітований та номер і місце зберігання архівно-слідчої справи. Всі назви населених пунктів Хмельницької області подані за сучасним адміністративно-територіальним поділом.

Політичні репресії на Поділлі, попри загальні риси цього страхітливого процесу, мали свою регіональну специфіку. Зокрема аграрний характер регіону обумовив спрямування вістря політичних репресій насамперед проти селянства. Направленість репресивних заходів

певною мірою визначила перебування подільського регіону в зоні державного кордону СРСР. Не останню роль у формуванні репресивної політики на Хмельниччині відіграла й та обставина, що тут у певний час працювали органи влади УНР, їхні національні наукові та культурні установи.

Надаючи систематичний характер дослідженню політичних репресій, Хмельницька обласна редакційна колегія та редакційно-видавнича група визначили основним завданням неупереджене осмислення негативних явищ щодо необґрунтованих репресій за архівно-кримінальними справами репресованих громадян та надання об'єктивної оцінки діяльності політичних і державних структур області. У другій та третій книзі читачі знайомляться з географією місць позбавлення волі, де відбували покарання подоляни, та документальні матеріали щодо перебігу подій, пов'язаних з періодом берієвської «відлиги» 1939 року. Четверта книга знайомить читачів з репресивною державною політикою щодо селян, розпочатою в 1948 р., з прийняттям безпрецедентного в правовій практиці Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антигромадський спосіб життя». У п'ятій книзі опубліковані донедавна засекречені документи ВЧК-ОГПУ-НКВД про політичні переслідування польської національної меншини за «польським» оперативним наказом НКВС СРСР № 00485.

Книги «Реабілітовані історією. Хмельницька область» дозволили мешканцям області дізнатися про долю рідних та близьких, які потрапили у жахливі жорна репресивної тоталітарної машини. До редакційно-видавничої групи обласної редакційної колегії надходять листи від рідних та близьких репресованих. Із словами вдячності звернулась мешканка м. Хмельницького В. М. Іванюк, дочка репресованого красилівчанина М. Й. Якубовського, який був репресований у 1937 році: «Щиро вдячна працівникам редакційної колегії „Реабілітовані історією” за Вашу працю, яка дозволяє нам, родичам

репресованих, дізнатися правду про рідних, про ті поневіряння, які вони пройшли в роки сталінських репресій». Опубліковані матеріали дозволили мешканці Віньковецького району М. В. Савицькій дізнатися про долю свого батька В. У. Малиновського, який був репресований у 1938 році та не повернувся в рідне с. Станіславівку. Видані книги дозволили родинам репресованих І. А. Бистрицького, К. А. Візовського та І. Й. Кміти з Волочиського району, красилівчанину Л. І. Матусяку дізнатись про безневинно репресованих їхніх родичів [11, с. 5]. Обласне відділення пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України» отримала лист від сім'ї Широких із села Копистин Хмельницького району та сім'ї Прохоровичів з смт. Кубінки Московської області, в якому висловлені слова вдячності «всім тим, хто причетний до підготовки книги «Реабілітовані історією. Хмельницька область» за публікацію про їхнього батька і дідуся Кирила Юхимовича Цідила. «Ваша титанічна праця, – зазначається в листі, – служить справі ствердження справедливості, збереження пам'яті про невинно засуджених та розстріляних і сприятиме, щоб у майбутньому таке більше ніколи не повторилося, сприяє вихованню молодого покоління. Викриваючи злочини минулих років, Ви тим самим попереджуєте їх повторенню» [12, с. 5].

Опубліковані видання дозволяють відновити історичну справедливість, висвітлюючи трагічні події в історії України, повертаючи їй незаслужено забуті імена тисяч безневинно репресованих громадян. За кожною сторінкою віддрукованої книги криється страшний морок сталінських репресій, який охопив країну, жахливі трагедії політрепресантів.

Щоденна упродовж двадцяти п'яти років діяльність обласного відділення пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України» направлена на пошук та висвітлення імен тих, які переступили поріг вічності. Намагаючись увічнити пам'ять своїх земляків, працівники агенції спільно з науковцями, краєзнавцями та громадськими організаціями при активній підтримці органів влади області через видавничу діяльність

відновлюють історичну справедливість, виконуючи надзвичайно важливе завдання – поіменно згадати і зберегти в пам'яті дітей і онуків усіх тих, хто боровся і віддав життя за свободу і незалежність, нагадати про їх великий подвиг в ім'я життя й щастя людського. Кожна видрукувана книга має залишити глибокий слід в історичній пам'яті нашого суспільства, всіх тих, хто сповідує добро, справедливість, гуманізм, має стати своєрідним реквієм загиблих і даниною шани живим.

В статье рассматривается поисковая, организационная и издательская деятельность областного отделения издательского агентства «Книга памяти Украины» по увековечению памяти погибших Хмельнитчан на фронтах Великой Отечественной войны, гражданского населения, которое стало жертвой фашистского геноцида и репрессированных граждан Хмельнитчины.

Ключевые слова: воины-освободители, немецко-фашистские захватчики, фашистский геноцид, политические репрессии, реабилитация, поисковые отряды.

Примітки:

1. Про заходи щодо видання Книги Пам'яті України: постанова Кабінету Міністрів України від 16 вересня 1992 р. № 537.
2. Книга Пам'яті України. Хмельницька область : Історико-меморіальне видання. – Хмельницький : Поділля, Т. 1, 1995. – 688 с.
3. Книга Пам'яті України. Хмельницька область : Історико-меморіальне видання. – Хмельницький : Поділля, Т. 10, 1997. – 704 с.
4. Тронько В ім'я історичної правди / П.Т. Тронько // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 3 – 6.
5. Про продовження випуску серіалу «Книга пам'яті України: Розпорядження Хмельницької обласної державної адміністрації від 23 березня 1998 р. № 1271 – р.
6. Про призначення П. М. Воскобойніка: Розпорядження Хмельницької обласної державної адміністрації 11 січня 2008 р. № 3/2008 – р.
7. Книга Скорботи України. Хмельницька область: Історико-меморіальне видання. – Хмельницький: Поділля, Т. 4. 2004. – 384 с.
8. Реабілітовані історією. Хмельницька область: Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: [у 27 т.] / Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова [та ін.]). Кн. 1 / [обл. редкол.: М. П. Вавринчук (голова) та ін.]. – Хмельницький, 2008. – 934 с.
9. Програма і методичні рекомендації підготовки науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” – К., 1993. – 35 с.
10. Поточний архів Головної редколегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”. Пам'ятка по зібранню і вивченню матеріалів для тому “Реабілітовані історією. Київська область”. – Арк. 9 – 10.
11. Реабілітовані історією. Хмельницька область: Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: [у 27 т.] / Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова [та ін.]). Кн. 4 / [обл. редкол.: В. Д. Гаврішко (голова) та ін.]. – Хмельницький, 2012. – 1168 с.
12. Реабілітовані історією. Хмельницька область: Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: [у 27 т.] / Голов. редкол.: В. Ф. Солдатенко (голова [та ін.]). Кн. 5 / [обл. редкол.: В. Д. Гаврішко (голова) та ін.]. – Хмельницький, 2014. – 896

Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, ПП Мельник А.А., 2015. – Вип. 3. – 214 с. – С. 134 – 142.